

Soproni Szemle

2023. harmadik szám

hetvenhetedik évfolyam

TARTALOMJEGYZÉK

IN MEMORIAM GALAVICS GÉZA

UGRY BÁLINT: Emlékezés Galavics Géza művészettörténészre	259
KISS MELINDA: Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére I–II. Budapest, 2021.	275

TANULMÁNYOK

LAKATOS BÁLINT: Répcefő–Schwendgraben. Egy ismeretlen oklevél 1401-ből. Forrásközlés	284
P. SZABÓ BÉLA: Soproni peregrinusok által megvédett, eddig ismeretlen <i>politica-disputatiók</i> a tübingeni egyetemen a 17. század első felében	295
DEMETER GÁBOR – JANKÓ FERENC: Burgenland előtörténete írásban és térképekben	321

SOPRONI ARCOK

BORSOS ÁRPÁD: Akikre emlékezünk, akikre nem – Sopron és a Gerstlauer család....	343
VÖRÖS ÁKOS: Vásonkeői Gróf Zichy Ottó sírja immár a Nemzeti Sírkert része	355

SOPRONI KÖNYVESPOLC

CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF: Sopron vonzásában. Ünnepi tanulmányok Dominikovits Péter 60. születésnapjára. Szerk. Fiziker Róbert – Kelemen Dávid. Budapest – Sopron, 2022.	361
SZENDE KATALIN: Julia Burkhardt – Christina Lutter: Ich, Helene Kottannerin. Die Kammerfrau, die Ungarns Krone stahl. Darmstadt, 2023.	368
SZIBLER GÁBOR: Gerencsér Péter: Az 1584. évi kapuvári urbárium. Csorna, 2023. ..	371
BORSODI HENI: Kiss Jenő: Mihályi tájszó- és névtár. Tájszavak, földrajzi, személy- és állatnevek. Múlt és jelen. Budapest, 2022,	374
FIZIKER RÓBERT: Dominkovits Péter (szerk.): Thirring Gusztáv emlékkönyv (1861–1941). Sopron, 2022.	376

Bevezetés

Burgenland, Ausztria legfiatalabb, bár immár 102 éves tartománya, az első világháborút követő párizsi békeszerződések nyomán született meg a nyugat-magyarországi vármegyék (Moson, Sopron, Vas) többségében németek lakta részeinek átcsatolásával. Ennek megfelelően a történelmi és identitás- deficittel létrejövő tartományt „ki kellett találni”, fel kellett fedezni.² Ebben a közegben igyekeztek megtalálni Burgenland történelmi előzményeit az elzalogosított kora újkori uradalmakban,³ megállapítani a német betelepülés elsődlegességét a területre,⁴ és óhatatlanul születtek anakronisztikus történelmi leírások a Burgenland előtti időkre koncentrálni, például a (nem létező) tartomány középkori viszonyairól.⁵

Látványosan jelen tanulmány is anakronisztikus, hiszen azt a kérdést járjuk körül, hogy 1919 előtt miképp fejlődött a később Ausztria részévé vált terület, illetve a három nyugat-dunántúli vármegye. Tesszük ezt abból a megfontolásból kiindulva, hogy a mai Burgenland – különösen az északi része – jobb életkörülményeket biztosít a lakosáknak, ma is nagy vonzerőt kifejtve a megyék 1920 után Magyarországon maradt részére. Kérdés, hogy ez mikor alakult ki? Vajon 1720 és 1910 között – amikortól településszintű adatokkal rendelkezünk a térségre – milyen mintázatot mutattak a területi egyenlőtlenségek és ezek időben hogyan változtak? Vajon a mai mintázat egyszerűen a régi korok lenyomata, vagy későbbi – a határhúzás következtében előálló „szétfejlődés”, divergencia következménye?⁶ A történelmi statisztikai adatok (a 18. századra vonatkozóan ez elsősorban

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatásával készült.

² Schlag, Gerald: Aus Trümmern geboren. Burgenland 1918–1921. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 106. Eisenstadt, 2001; Jankó Ferenc: Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között. Budapest, 2021.

³ Bariska István: A szent koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország, 1447–1647. Archivum Comitatus Castriferrei 2. Szombathely, 2007; Törő László Dávid: Az osztrák és a magyar történetírás Burgenland-vitájáról (1918/1921–1945). Valóság 2020. 63. 19–30.

⁴ Pl. Vancsa, Max: Zur Geschichte des Landes. In: Stepan, Eduard (ed.): Burgenland. Verlag Zeitschrift „Deutsches Vaterland”, Wien, 1920, 10–17.; Litschauer, Gottfried Franz: Zur Geschichte der deutschen Besiedlung des Burgenlandes. Burgenland Vierteljahreshefte für Landeskunde, Heimatschutz und Denkmalpflege 1929. (2) 4. 184–191.

⁵ Pl. Brunner, Otto: Der burgenländische Raum zwischen Österreich und Ungarn 800 bis 1848. In: Burgenland – Landeskunde. Burgenländische Landesregierung, Wien, 1951, 245–328.

⁶ Dél-Burgenland fejlődése csak a 2. világháború után vett igazán lendületet. Jankó, Ferenc, Bottlik, Zsolt, Györi, Róbert: Vienna's South-Eastern Hinterlands: Regional Development in the Austrian-Hungarian Border Area, 1910–2011. European Countryside 14 (2022: 2), 232–257.

agrárstatisztikát jelent) elemzésén alapuló vizsgálat tehát a majdani Burgenland területére fókuszál, annak helyzetét a három említett nyugat-dunántúli vármegye többi területével összevetve 1720 és 1910 között. Felvezetésképpen Bél Mátyás vármegyeleírásaitól indítva, s mellé néhány hasonló munkát felsorakoztatva, kvalitatív-leíró forrásokkal igyekszünk ellenpontoszni a térképes elemzések alapján a statisztikai adatokból kibontakozó burgenlandi „Vorgeschichté”-t.

A vármegye-leírásokból kirajzolódó kép Bél Mátyástól a Kronprinzenwerkig

A felvidéki evangélikus lelkész *Notitia Hungariae novae geographico-historica* című, az 1730-as évek tudásvizonyait tükröző művében csak Moson vármegye leírása jelent meg a szerző életében.⁷ Sopron és Vas megye egyaránt kéziratban maradt, de ezeket is sikerült megmenteni az utókor számára és magyar nyelvre lefordítva forráskiadásként megjelentetni.⁸ Sokat lehetne elemezni Bél Mátyás munkáját, munkamódszerét,⁹ de itt most arra koncentrálnánk, hogy a korabeli gazdasági, elsősorban mezőgazdasági viszonyokról milyen képet tárnak elénk vármegyeleírásai. Egyfelől bámulatos, hogy mennyi információt, adatot gyűjtött egybe, sokszor helyi segítők bevonásával: a földek termőképességét, vagy a bor minőségét mindig kifinomultan elemezte, illetve hasonlította a szomszédos területekhez. Láthatólag sokat utazott, sokfelé megfordult, sokakkal beszélt (nem csak a magasabb társadalmi pozíciójú csoportokkal), amikor az anyagot gyűjtötte-gyűjtötték segítői a leírásokhoz. Másfelől Bél írásai jól mutatják korának természet- és társadalomszemléletét. Előbbit a haszonelvű gondolkodás dominálja, folyton azt kutatja, miből – erdő, víz, vad, föld – milyen hasznot húzhat az ember. Az utóbbit pedig a környezeti determinizmus hatja át; a lakosok tulajdonságai és a gazdaság adottságai közül sokat a természeti körülmények határoznak meg, másfelől az etnikumuk is döntő fontosságú tulajdonságaik kialakításban.

⁷ Bél Mátyás: Az újabkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye. (Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek IV.) Mosonmagyaróvár, 1985.

⁸ Bél Mátyás: Vas vármegye leírása. *Vasi Szemle*, 1976. 30. évf. (1, 2, 3, 4.), 108–125., 241–257., 463–476., 567–582.; Bél Mátyás: Vas vármegye leírása. *Vasi Szemle*, 1977. 31. évf. (1, 2, 3.), 60–80., 266–294., 446–469.; BÉL Mátyás: Sopron vármegye leírása I. *Descriptio Comitatus Semproniensis I.* (Sopron város történeti forrásai C Sorozat, 2. kötet). Szerk. Kincses Katalin Mária, Soproni Levéltár, Sopron, 2001; Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása II. *Descriptio Comitatus Semproniensis II.* (Sopron város történeti forrásai C Sorozat, 3. kötet). Szerk. Kincses Katalin Mária, Soproni Levéltár, Sopron, 2006 (a továbbiakban Bél 2006 alatt ezt a kötetet idézzük); Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása III. *Descriptio Comitatus Semproniensis III.* (Sopron város történeti forrásai C Sorozat, 4. kötet). Szerk. Kincses Katalin Mária, Soproni Levéltár, Sopron, 2006; Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae geographico-historica. Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Vesprimiensis.* Szerk.: Tóth Gergely, MTA BTK TTI, 2012

⁹ Ld. pl. Kincses Katalin Mária: Bél Mátyás soproni tudós kapcsolatai. In: Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I. *Descriptio Comitatus Semproniensis I.* (Sopron város történeti forrásai C Sorozat, 2. kötet). Szerk. Kincses Katalin Mária, Soproni Levéltár, Sopron, 2001; Tóth Gergely: Sopron vármegye – bevezetés. In: Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae geographico-historica. Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Vesprimiensis.* Szerk. Tóth Gergely, MTA BTK TTI, 2012., 22–30. (Sopron vármegye) és 245–251.

Például a Moson megyei népek az északkeleti és északnyugati szelet megszelídítő déli szél, illetve az így korábban bekövetkező tavasz miatt „élénkek, kiváló erejűek és jól állják az öregséget.”¹⁰ Később országos összevetésben a legszorgalmasabb, leginkább hozzáértő lakosoknak nevezi a mosoniakat, „[m]ert azonkívül, hogy a földművelés minden ágában kiválóak, új módszereket is kidolgoznak, hogy a paraszti munkával nagyobb hasznot érjenek el,”¹¹ azaz a termelékenység esetükben nem pusztán a földminőség függvénye. A Sopron vármegyeiek erős, magas, izmos, formás testalkatát, nagy munkabírását szintén a vidék szélességével hozta összefüggésbe, amely természetesen a térség gondozottságán, műveltségén is látható.¹²

Nemkülönben jó véleménnyel volt Bél a mosoni földek minőségéről. A hegylábi talajokat nem tartotta a legjobboknak, mert nem hoznak oly bő szőlőtermést. „A többi termőföld mindenfelé kövér, sőt a vizek rejtett folyása miatt ez meg tettetősen fokozódik is. Ugyanis amikor a vizek visszahúzódnak, a szabadon maradt sík földön gabona terem bőséggel, különösen, ha kellőképpen meg is trágyázzák; ezenkívül részben széna terem rajta, részben takarmányt ad és a barmok legelőjéül szolgál. A Lajta vidéke különösképpen termékeny és gabonában bővelkedik partjainak nedvessége miatt, különösen, ha az időjárás is kedvez a mezei munkának. Ami a Duna melléket illeti, inkább a rétgazdálkodásra alkalmas az áradások miatt. A szénatermés tehát a Moson vármegyeiek kiváló jövedelmének számít. A búzatermesztés — a földműves véleménye szerint — hasznot hoz. A sík föld ugyanis, amely fekete és laza, kedves minden gabonának, elsősorban a búzának. Trágya nélkül azonban alig ad termést. Ez a jövedelmezőség miatt is nagyjelentőségű. A kevert rozs bő termést ad; de nem csalódik a földműves az árpában, zabban és egyéb gabonavetésben sem.”¹³

Míg Mosonban a Fertő tavának leírása adja a vármegye nyugati határát, addig Sopron vármegyében a Lajta-hegység. A kor földrajzi látásmódját illusztrálja, hogy a Lajta-hegység nem csak a mai kis kiterjedésű, 400 métert alig meghaladó hegyeivel túlságosan magasnak sem mondható hegyláncot jelentette, hanem Bél Mátyás egészen a Stájerországig húzódó hegyvidéket e név alatt tárgyalta, vagyis beleértette a Soproni- és a Rozália-hegységet is. A Lajta Bél számára afféle mentális határvonalat is jelentett: sötét erdeiben vadállatok és haramiak (főként cigányok) bújtak meg, akik Ausztria felől érkezve zaklatják a helyieket.¹⁴ *De Ausztria nem csak biztonsági szempontból volt periféria Bél számára, hanem termékenységi szempontból is*, ugyanis itt a határ-vármegyékben a földek minőségét is gyakran a szomszédos osztrák területekhez viszonyította. Például a falvak leírásánál Lajtaszentmiklós (Neudörfl) földje az osztrák szomszédság miatt „ausztriai jellegű, de azért mégsem terméketlen”. Karl (Károlyfalva) földje, mivel Ausztriával határos, ezért földje

¹⁰ *Bél* 1985. 38.

¹¹ *Bél* 1985. 44.

¹² *Bél* 2001. 114.

¹³ *Bél* 1985. 38-39.

¹⁴ *Bél* 2001. 105.

egyenetlen.¹⁵ De a marhacsordák is, írja, kisebbek ott, ahol a földek Ausztriával határosak, igaz a nyugatról jövő svájci marhafajta bevezetésének sikeréről is megemlékezett.¹⁶

Általános leírása szerint azonban „[s]emmi sem hiányzik itt, amit a kövér földtől várna. A szőlő számára is alig van ennél barátságosabb terület, amely ontja a bort: s hogy méghozzá milyen nemeset és a forróságot milyen jól tűrőt, azt, mert másutt már elmondtuk. Ceres tiszta ajándékai társulnak ehhez, tavaszi búza, őszi búza, árpa és másféle gabonák. Az őszi búza kiválóságát tanúsítja, hogy mindig drágábban vásárolják az ittenit, mint azt, amely a soproni földeken kívül terem. Nem maradhatnak mögötte a termékeny és különösen megbecsült hüvelyesek sem. A bab előnye, hogy hamar megterem és nagyra nő, a borsót a legyek háborgatják, inkább lassan érik, a csicseriborsó, amelyet kos-borsónak hívnak, kevésbé értékes. Hasonló a helyzet a kölessel, amely kevés munkával is megterem. A répánál semmi nem nő gazdagabban. A későn vetett magvak különösen nagy termést hoznak és igen jóízűek. Többnyire a tarlóra vetik őket, miután a búzát learatták, és nem hoznak gyöngébben, amiért másodjára fásasztják a földet, mert marad a talajban nedvesség. A lent sem utasítja vissza a föld mifelénk, noha kevesebbet termelnek belőle.”¹⁷ Sopronkeresztúr (Deutschkreutz) jellemzésénél egyenesen azt írta, hogy gabonaföldjénél nincs termékenyebb, és „1685-ben olyan kiváló búzát termett, hogy a tudósok érdemesnek tartották csodaszámba menő, rendkívüli kalászatát külföldre vinni.”¹⁸

Vas vármegye esetében már kevésbé pozitív a Bél Mátyás által leírt kép. A mezőgazdaságot gyakran károsítják a szelekkel érkező „métélyek”,¹⁹ kemény fagyok és telek, áradások, jégesők, a gyakori „kivételes időjárás”. Ezért „a földművesség megélhetése szűkösre és nyomorúságosra fordul. Az elmondottak [a megye] sík vidékeire vonatkoznak. [Ezért] a gazdagabb [földművelők] a vármegye [lapályos] peremvidékeire húzódnak. Stájerország és Ausztria hegyes vidékein az [időjárás viszonyok] kedvezőtlenebbek, ezért ezek a földek terméketlenebbek és itt mindenképpen nyomorúságosabb a helyzet.”²⁰ Vagyis láthatjuk, hogy a mai Burgenland déli része, Vas vármegye, mai szavainkkal fejletlenebb területként jelent meg Bél szemei előtt is, és ezért a fejletlenségért főképpen a természeti elemeket, viszonyokat okolta. A falvak leírásánál is gyakran olvashatunk silány talajokról, meddő, alig termő, nehezen művelhető szántóföldekről, ahol a lakosság kemény kétkezi munkával tengeti életét, sovány földművelésben keresi a megélhetést.²¹

Bél Mátyás vármegyeköteteihez képest a 18. század végén megjelenő Vályi András-féle három kötetes országleírás jóval szerényebb, kevesebb információt tartalmaz. A szócikk felépítésű munkában vármegye szócikkeket is találunk, ezek zömében a ter-

¹⁵ *Bél* 2006a. 157, 167.

¹⁶ *Bél* 2001. 115.

¹⁷ *Bél* 2001. 114.

¹⁸ *Bél* 2006a. 125.

¹⁹ Itt: káros hatások.

²⁰ *Bél* 1976. (1. sz.) 116–117. Az idézetben szereplő szögletes zárójelben található betoldások szerkesztői kiegészítések az eredeti kézirat sérülései miatt a hivatkozott szövegben.

²¹ *Bél* 1977. (3. sz.) 449–457.

mészetföldrajzi viszonyok leírásáról szólnak, vajmi kevés információval a földművelés, a gazdaság viszonyairól. Moson vármegye eszerint „Bécs Városának, a’ szomszéd Vármegyékkel együtt konyha tárja” ugyanis marhái számosak és jók, népe szorgalmas és „mindenre gyorsak”, földje termékeny, igaz bora csak középszerű.²² Sopron vármegye esetében főképp a folyók ragadták meg Vályi figyelmét, amelyek, így például a Rába nedvesítik a megyének a „termékeny lapályait”. Egyébként „hegyein híres, és nagy árú borok teremnek; térségein pedig jó búza, és más vetemények. Vadászattya szép, kereskedése igen hasznos.” Vas vármegye esetében viszont a vizek mellett a hegyek is elvonták Vályi figyelmét, így a gazdálkodás alig néhány sort kapott: vannak nevezetesebb borok, a gyümölcsök híresek, a makktermés gazdag (jelentős a sertéstartás), a halászat viszont sovány. Barmai is számosak, lovai nagyok, tehát inkább az állattenyésztés az, ami a mezőgazdálkodásból kiemelkedett a 18. század végén ezen országleírás szerint.²³

A következő leírások már a reformkorból valók. Andreas Grailich, zurányi (Zurndorf) evangélikus lelkész mosoni munkája 1818-ban jelent meg.²⁴ Grailich termékenynek és áldottnak nevezte Moson földjét.²⁵ Szemléletében – amely gazdag leírásából jól kiütközik – ő is haszonelvű volt, a természet elemeit egyedi létezőkként tekintette, a folyók például az emberek táplálását, a földek öntözését, a malmok hajtását vagy az emberi javak rombolását végezték. A Fertő leírása is túlnyomóan pozitív, amelynek a vidék a gazdagságát is köszönheti, a földek öntözése, szőlő, bor, nád, hal és vad formájában. A mezőgazdaság leírása tehát összhangban állt a korábbi leírásokkal. „E vármegye fő termékei és legnagyobb kincsei a gabona, kiváltképpen a búza, bor, széna, juhok, marhák, lovak, méhek és más effélék. A búza minden szokott fajtájának és a fűnek termékenysége minden időben olyan nagy volt, hogy e vármegyére mint Bécs és Ausztria éléskamrájára tekintenek, ugyanis ott értékesítik feleslegüket.”²⁶ Hozzátette azonban, hogy a búza természetesen nem olyan jó, mint a bánati, de országosan kiemelkedő minőségű, csakúgy, mint a többi gabonafajta.²⁷ A gyümölcs kultúra esetében viszont elmaradottságról, gyümölcs hiányról számolt be. Grailich különösen érzékletesen és hosszan jellemezte a német lakosokat.

²² Vályi András: Magyar országnak leírása... Második kötet. Buda, Királyi Universitás. 1799., 636.

²³ Vályi András: Magyar országnak leírása... Harmadik kötet. Buda, Királyi Universitás. 1799. 272–273. 609–610.

²⁴ Grailich, Andreas: Moson vármegye leírása. Fordította és a bevezető tanulmányt írta Horváth Gergely Krisztián. Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára, Győr, 2004; illetve Grailich Andreas: Moson vármegye leírása (1818). In: Horváth Gergely Krisztián: Bécs vonzásában. Az agrárpiaicosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Balassi Kiadó, Budapest, 2013. 573–607.

²⁵ Grailich 1818 (2004). 16.

²⁶ Grailich 1818 (2004). 19.

²⁷ A fajlagos hozamot (gazdálkodási egységre jutó termés) illetően 1720-ban Sopron jobb, mint a Bácska és Moson is hasonló kategóriát képvisel. Mikle György – Demeter Gábor: Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a török kor után (1715–1720). Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 6, Budapest, 2022. 85–126. 2. térkép. Adatok: Faragó Tamás: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára. Szerk. Visi Lakatos Mária: Budapest, 1996. 100–123

Ugyanakkor más leírásokkal ellentétben a népesség vagyoni összetételére is kitért. Eszerint a jobbágyok aránya 28,8% volt (családtaggokkal 44,9%), a zsellérek aránya 17,1%, a háztalan zselléréké 10,2%.²⁸ Grailich írásából azt is megtudtuk, hogy az itteni földműves „[n]agy hozzáértéssel műveli földjét, ekéje mindenütt mély barázdát hagy maga után, sokat ad a bőséges trágyázásra, a szép, tiszta vetőmagra és a búzaföld tisztán tartására.”²⁹

Ugyanebből a korból Magda Pál országleírásában is találunk kisebb, néhány oldalas vármegyeleírásokat. Moson megye Magda szemében – némely dombokat leszámítva – „elláthatatlan³⁰ igen termékeny térség. Áldott búzaföldekkel és szénát gazdagon termő rétekekkel (Heide boden).” S így „[m]éltán nevezetik Mosony Vgye Béts tárházának.”³¹ Magda Pál Sopron vármegyét az ország áldottabb és legszebb vármegyéi közé sorolta, amelyben a hazának nagy ereje van, mind természeti adottságai, mind népének szorgalmas volta tekintetében. Sok is a gazdag ember, aki fényesen él, állapította meg. A földeket termékenynek, gazdag termést hozónak írta le, s megjegyezte, hogy sok helyen nem ugaroltatnak. Érdemes idézni a Fertő-táj, a Lajta-hegység és a Fertőzug szépségeit, termékenységét megidéző, helyszíni tapasztalatról tanúskodó sorait is. „Leg nevezetesebbek Soprony Vmgye hegyei közt azon alacsony mészköves hegyek, mellyek a Fertőnek n-nyti partján felfelé húzódnak Sirtzig, s a híres Ruszti és Sopronyi borokat bőven termik; és az egész Magyar Orszban leg nevezetesebb kőbányával (Margaréta és Ruszt között) dicsekedhetnek. Itt tsudálhatja bámúlva az érzékeny utazó a természetnek bájoló szépségeit, midőn nk. f. a szép Fertő tavának fényes tükörét, azon túl egy véghetetlen térséget; n-ny. f. a havas Schneeberget, s más szebbnél szebb, magasabb, alacsonyabb hegyeket, dombokat, kies völgyekkel s különbféle formákkal és színekkel; [...] körös-környül mindenütt a tsudálatos természetnek és a fáradhatatlan emberi kéznek különbféle gyönyörű s hasznos munkáit szemléli. Bóldog órák mellyeket itt töltöttem!”³²

Vas vármegye esetében a földminőséget Magda sommás megállapítással jellemezte, miszerint a „föld nem éppen fekete, de még is termékeny, noha a gondos művelést, kiváltképp némelly soványabb részei (a Tótság) meg kívánják.”³³ Ezzel összefüggésben a megye általában jó termést ad különbféle gabonákból, olajos magvakból, dohányból, a legelők füve jó, így sok a szarvasmarha, a csererdőkben pedig sok sertést tartanak. A társadalmi különbségekre utalva Magda a vendek elmaradottságát emelte ki a következő módon: „A városoknak nagy számából következőt lehet tenni a pallérozódásnak minéműségére, leg pallérozatlanabbak a sok dologgal annyira terhelt Vandalusok, hogy a maguk tökéletesebbitésére semmi idejek nem maradt, sőt a járom alatt tsak nem baromi

²⁸ Grailich 1818 (2004). 26.

²⁹ Uo.

³⁰ Végelláthatatlan.

³¹ Magda Pál: Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geográfiai leírása. Trattner János Kiadása, Budapest, 1819. 342.

³² Magda 1819. 332–333.

³³ Magda 1819. 305.

állapotra jutnak. Helytelenül tartják ezen szomorú állapot okának a nemzet butaságát.³⁴ Később mégis szegény ügyefogyottnak³⁵ nevezte őket.³⁶

Magda írásához képest megint öt évvel később jelent meg Kunits Mihály több Vas megyei uradalom leírását is tartalmazó munkája, a magyar királyság topográfiai leírására vállalkozó, valójában 43 uradalmat részletező kötet. Ez Grailich írásához hasonlóan mélyebbre ásott a területek jellemzésében, és kizárólag helyszíni tapasztalatokon alapult.³⁷ A gyepüfuzesi (Kohfidisch) Erdődy-uradalom kapcsán Kunits egy érdekes felvetéssel, a környezeti determinizmus sajátos formájával indította írását. Vajon van-e kapcsolat az uradalmi központ ékessége, a kastély vagy vár gazdagsága és az uradalom gazdagsága között? E kérdésre közvetlen választ nem kap az olvasó, ugyanakkor Kunits írásában feltűnő, hogy a parasztság nem a „légüres” társadalmi térben, csak a természeti viszonyok által determinálva gazdálkodik, hanem összefüggésben a földesúr, Erdődy gróf tudásával, törekvéseivel, vezetésével, aki így maga is hozzájárul a gazdálkodás sikeréhez. A természeti, pl. a talajadottságok így nem determinálnak már kizárólagosan, a nehézségek sok munkával áthidalhatók. „Itt a talaj nagyjából tömör agyag, és gyenge termőképességű; négyezer jól fel kell számítani, mindazonáltal szorgalmas műveléssel minden szokásos gabonaféle jól megterem, és sok fáradozással szép gabona, különösen jóminőségű búza termesztendő. Hajdinát nagy mennyiségben termelnek; a közeli hegyek és folyók miatti erős dér gyakran okoz károkat bennük. Törökbúzát nem termesztnek. Csak búzának hagynak ugart, egyébként az ismert váltógazdálkodást szorgalmasan alkalmazzák.”³⁸ A gazdálkodásban emellett a svájci fajtájú szarvasmarhatenyésztést emelte ki, s hosszasan Erdődy gróf előmutató fejlesztéseit, gépesítési törekvéseit, sikereit, amely a vörösvári uradalom tárgyalásakor is visszaköszönt.

Csakúgy, mint Széchenyi Pál apáti (Gencsapáti) birtokának tárgyalásakor. „A birtok jól és szorgalmasan működő mezei gazdaságában különösen figyelemreméltó a valódi svájci szarvasmarhákból álló szép svájceráj, amelyet Pál gróf Apátiban 5 évvel ezelőtt hozott létre, és amelybe az egyik legnagyobb és legszebb bikát és öt nagy tehenet Svájcban, St. Gallenben vásároltatta és szállította onnan Apátiba.”³⁹ A vörösvári (Rothenurm) Erdődy-uradalom leírásában érdekes elem, hogy Kunits *Bél Mátyással ellentétben már nem hátrányos tényezőként tekint Ausztria közelségére.* „Szombathelyről Nagyszentmihályon át Vörösvár mellett egy jó kereskedelmi út vezet, amely Felsőörnél szétválik: jobbra Pinkafőn át Ausztriába, Aspangba, Wiener Neustadtba és Bécsbe, balra az út Stájerországba,

³⁴ Magda 1819. 306–307.

³⁵ A szerző inkább a lakosság kiszolgáltatottságára utal ezzel a szóval, melynek pejoratív jelentéstartalma későbbi jelentésváltozás/bővülés következménye; eredetileg a saját érdekét („ügyét”) érvényesíteni képtelen emberekre használták.

³⁶ Magda 1819. 309.

³⁷ Ism.: Tilcsik György: Kunits Mihály 1820-ban készült leírása hat Vas vármegyei uradalomról. 1. rész. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 36. 2011. 2. 15–18.

³⁸ Tilcsik 2011. 21.

³⁹ Tilcsik György: Kunits Mihály 1820-ban készült leírása hat Vas vármegyei uradalomról. 2. rész. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 37. 2012. 1. 37.

Lafnitz faluba visz. [...] A megnyitott, jóminőségű kereskedelmi út több tartomány közötti kapcsolatot megkönnyíti, módfelett mozdítja elő a kétoldalú közlekedést, kereskedelmet és ipart, továbbá jótékony hatással van lakosságuk kereseti lehetőségeire. Azok a magyar vármegyék és vidékek, amelyek Stájerország és Ausztria határainak közvetlen közelében fekszenek, valóban előnyösebb és szerencsésebb helyzetben vannak, minek utána a magyar mezőgazdaság termékeinek kereskedelme ott oly annyira élénk⁴⁰ Ugyanakkor, így Kunits, „[e] hegyes és sűrűn lakott vidéken nagyon kevés a szántó föld, ámbar az emberek tudják, hogy itt spórolósabban, takarékosabban, gondosabban kell bánni a földdel, mint Debrecen vidékén, [és] az még így sem ad elegendő táplálékot a falusi népnek. A szükség az ipar felé hajtja az embereket.” Ez a föld a hegyekben különösen silány, a kenyér megtermeléséhez sem elég, a síkvidéken rögös, amely nagy szorgalmat vár a jó terméshez, amit meg is adnak a jobbágyok, akik nem ugaroltatnak, csak az uradalmi földeken, ahol minden negyedik év ugar.⁴¹ Ennek magyarázatát a németújvári (Güssing) uradalom (Vas vármegye) tárgyalásakor kapta meg az olvasó: az ugaroltatás elhagyására a földszűke miatt került sor. Ezen uradalom esetében hasonlóan láttatta a gazdálkodást, ahol „[e] serény emberek fáradhatatlan szorgalma, fáradtságos munkája és gondos földművelése azonban e föld legsilányabb részein is kicsikar minden gabonaféleséget és terményt.” A gondos művelésbe beleértve a trágyázást is, amelyre a orosz földminőség miatt volt szükség.⁴² Ugyanitt a cigányokról is úgy emlékezett meg, mint akik azonban hasznos munkára vannak fogva és ezért rendet tanulnak és szorgalmasak lesznek, vagyis hitt a pozitív társadalmi környezet civilizációs-integratív szerepében.⁴³ Mégis, „minden fáradtságos szorgalom mellett sem tudja a föld eltartani azt az embertömeget, amely lakja őt. A környék minden részéből mindkét nemű dolgos és szegény parasztok százai és ezrei vándorolnak évente Magyarország szerencsésebb vidékeire aratni, csépelni és kaszálni: ők e munkákra nem készpénzben fizetett napi bérért, hanem a gabona bizonyos részéért szegődnek el, amelyet learatnak és kicsépelnek. Ilyen módon szerzik meg és viszik haza télre kenyérüket természetben. Talán lehet egy ilyen nép szorgalmát és iparkodását vitatni? Vagy tőle a megbecsülést megtagadni?”⁴⁴ Vagyis Kunits már a 19. század első negyedében rámutatott a későbbi Dél-Burgenland agrártúlnépesedésére, a földszűke és vándorló életforma problematikájára. Kunits uradalom-leírásai összességében tulajdonképpen a reformkor haladó földesurainak méltatásai egyben, ahol a fejlődés elemeit, irányait vette számba az író. Az itt most kevésbé részletezett körmendi Batthyány uradalomnál így a mocsárlecsa-

⁴⁰ Tilcsik 2012. 39.

⁴¹ Tilcsik 2012. 40.

⁴² Demeter Gábor – Horváth Gergely Krisztián: Sopron vármegye az ország gazdaságában és társadalmában az 1728. évi országos adóösszeírás tükrében. Szempontok egy összehasonlító vizsgálathoz. Soproni Szemle 77. 2023. 2. sz. szintén erre a következtetésre jut az 1728-as soproni adatok kiértékelésekor, azaz a orosz szántókat trágyázzák, így ezek hozama így sem lesz magasabb a nem trágyázott földekénél. Ezek szerint 100 év alatt nem sokat változott a terület e tekintetben.

⁴³ Tilcsik György: Kunits Mihály 1820-ban készült leírása hat Vas vármegyei uradalomról. 4. rész. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 37. 2013. 1. 33.

⁴⁴ Tilcsik 2013. 35.

polás⁴⁵ vagy a szentgotthárdi uradalomnál a Rába és a Lapincs első szabályozási kísérletei vagy a fenyőültetvények létesítése kapott sok figyelmet.⁴⁶

Fényes Elek 1836-os munkájában szintén igen részletes vármegyeleírásokat találhatunk, a már megszokott tartalmi felépítésben, az általános természeti viszonyoktól indulva az egyes települések rövid jellemzéséig bezárólag. A gazdálkodási viszonyok jellemzése Fényesnél is a már ismert kereteket adta vissza – Moson és Sopron sík vidékének jobb, Vas és Sopron vármegye nyugati részének rosszabb földminőségével, ugyanakkor új információk is szép számmal vannak. Így az óvári uradalom esetében virágzó rétekké és termékeny gyümölcsösökké változtatott pusztaságokról, őszi másodvetésekről, fellendülő juhtenyésztésről olvashatunk.⁴⁷ „A pallérozott mezei gazdálkodást, – az óvári uradalom, – akár magát a földmívelést, akár a haszonvehetetlen földek haszonvehetővé tételét, akár a házi állatok célirányos nemesítését tekintjük: oly szép előmenetellel folytatja, hogy az, nem csak ezen megyének, hanem egész hazánknak is dízére szolgál. [...] A jobbágyok földjeiket igen jól mívelik, szorgalmatosan trágyázzák; – jó lovakat nevelnek, s a szálasabb szép ökröket örömet megszerzik, a honnan a m. óvári baromvásár kedvező piac a szép ökrökre.”⁴⁸ A soproni megyei gazdaság jellemzése még a mosoninál is gazdagabb, s ennek háttereként országos összevetésben Fényes mindhárom népcsoportra egyaránt jellemző szorgalmat emelte ki – amelyet akár a „fejlettség” szinonimájaként is értelmezhetünk. „A nemesebb szorgalom a mezei gazdaság körül, szép előmenetelt tézsen kivált a nagyobb birtokosoknál, hol a váltó gazdaság, lóhere, luczerna természetével, a barmok gondosabb tartásával, s nemesítésével párosulva, majd csak nem általánosan bé van hozva. Egyébiránt a kisebb nemesség, s a jobbágyság még eddig megmaradt a régienél, csak hogy itt a köz emberek is nagyobb szorgalommal mívelik földjeiket, mint más déli és keleti vármegyékben. így a takarmány körül nagyobb gazdálkodás uralkodik; földjeiket jobban s többször megszántják; sok helyt a földnek kétszeres hasznát veszik, minthogy az őszi tarlóban fejrépát, vagy hajdinát vetnek.”⁴⁹ Vas megye változatosabb, pontosabban egyenetlenebb képet mutatott Fényes bemutatásában. A földminőségben öt eltérő tájegységet is elkülönített, amelyet aztán a terményadottságokban is jól érzékeltetett. A népek esetében pedig a vendek adták a negyedik kategóriát, de az ő megítélésük is legalább részben, szorgalmuk szempontjából pozitív volt, mert „[á]taljába jó dolgosok, úgy hogy a magyarok rónaságain a vendus csépelőket, kaszásokat legörömostebb látják; továbbá a hegyes részeken felette szegények, hanem a rónaságon vagyonosok. Mindazáltal eledelek közönségesen még is szegény; így kenyérnek gabonát, hajdinát, kukuricizát, kolompárt, bükkönt, sőt kukuricza

⁴⁵ Tilcsik György: Kunits Mihály 1820-ban készült leírása hat Vas vármegyei uradalomról. 3. rész. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 37. 2012. 2. 42–50.

⁴⁶ Tilcsik György: Kunits Mihály 1820-ban készült leírása hat Vas vármegyei uradalomról. 5. rész. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 37. 2013. 5–17.

⁴⁷ Fényes Elek: Magyar országnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Első kötet. Trattner-Károly, Pest, 1836. 172–177.

⁴⁸ Fényes 1836. 179, 181.

⁴⁹ Fényes 1836. 252.

csutkát is öszve zagyválnak; s a kövér rónaságon lakó vendus szép búzáját inkább eladja, mint megegye. [...] Culturájok csekély, litteraturájok semmi; mert egynéhány evangéliumon, s imádságokon kívül, más könyv nyomtatásban nincsen.”⁵⁰

Sopron megye kapcsán a 19. század első feléből értékes forrás a felsőlövői evangélikus lelkész, Gottlieb August Wimmer rövid megyeleírása, mely 1840-ben látott napvilágot, amelyben a szerző, ha nem is a legszebb, de a legtermékenyebb, terményekben leggazdagabb megyék közé sorolta Sopront.⁵¹ Azonban a mezőgazdálkodás fejlettségét kortársaihoz képest másképp látta, ugyanis élénken ostorozta a németek „szorgalmát”, akik nemcsak a háromnyomásos földművelést, hanem a legeltetés sajátos rendszerét (Hutweide) is bevezették,⁵² amelyek miatt sok jó talaj marad megműveletlenül. De a szántóföldi gazdálkodás fellendülését akadályozó tényezőként emlegette fel a magyar társtulajdoni örökösödési rendszert is. De még így is a helyi szükségleteken felüli gabonatermésről számolhatott be, jóllehet megfelelő gépesítéssel ennek háromszorosát is el tudta képzelni.⁵³

Végül a német nyelvterületen *Kronprinzenwerken*nek is nevezett *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című monográfiásorozat megfelelő vármegyeleírásait veszszük számba (Vas megye esetében kiegészítve a hasonló sorozatnak indult, ám csonkán maradt „Borovszky” megyeleírásával), amelyek a 19. század végének állapotját, szemléletét tükrözik. Érdekes tehát arra koncentrálnunk, hogy mi az, ami változott a századeleji leírásokhoz képest. Radiczky Jenő például Moson megye esetében állapította meg, hogy a hanyatló állattenyésztés miatt az már főleg csak tejjel látja el Bécset,⁵⁴ a társadalmi átalakulást illetően pedig a közép- és kisbirtokosok megritkulásáról számolt be – utóbbiak sorában már csak a Heidebauereket, a módos német parasztságot találni, akik a nagybirtokok dominanciája mellett bírtak némi földtulajdont.⁵⁵ Sopron vármegyében Mosonnal szemben viszont felívelő marhatenyésztésről, illetve sertésenyésztésről és cukoriparról (cukorrépatermesztés) számolt be Bella Lajos, a gazdálkodás körülményeiről viszont nem sokat tudhat meg az olvasó a régész-tanár szerzőtől.⁵⁶ Balogh Gyula Vas megyei leírása a már ismert mezőgazdasági viszonyok rövid áttekintésére szorítkozott (fejlett mezőgazdaság a hegyekben rosszabb, a síkságon jobb talajadottsággal).⁵⁷ A „Borovszky” viszont

⁵⁰ Fényes 1836. 348.

⁵¹ Wimmer, Gottlieb August: Das Ödenburger Komitat im Königreich Ungarn, Kreis jenseits der Donau. Müller, Wien, 1840. 1. 6.

⁵² „(...) sondern das böse System der Hutweide läßt beinahe eben so viel und gewöhnlich den bester Boden unberührt liegen.” („(...) hanem a legeltetés kártékony rendszere is érintetlenül hagy ugyanannyi (és többnyire a legjobb) földet.”) Itt minden bizonnyal a szabad legeltetésre utal, ami bizonyos körülmények között valóban káros lehetett a veteményekre.

⁵³ Wimmer 1840. 7.

⁵⁴ Radiczky Jenő: Mosonmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország IV. kötete. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest, 1896. 440. 443.

⁵⁵ Radiczky 1896. 442.

⁵⁶ Bella Lajos: Sopronmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország IV. kötete. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest, 1896. 416.

⁵⁷ Balogh Gyula: Vasmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország IV. kötete. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest, 1896. 362.

ezt a képet részletezte tovább, strukturáltabb áttekintéssel, rövid uradalomleírásokkal. A fejezet szerzői egyebek mellett intenzívebb művelési módokról (a nyomásos gazdálkodás elhagyásáról), a nagyobb birtokokon magas fokú gépesítettségéről, műtrágyahasználatról, dunántúli összevetésben kedvezőbb birtokviszonyokról (nagyobb arányú egyéni, kisbirtokokról), országosan kiemelkedő mezőgazdasági munkás/művelt terület arányról (itt egy mezőgazdasági munkásra alig esik egy hektár) számoltak be részben az 1890-es népszámlálás adatai alapján. A termelési ágak közül különösen a svájci fajtákkal dolgozó szarvasmarhatenyésztést emelték ki és részletezték a megye birtokosainál (ennek előzményét már láttuk pl. Kunitsnál). Vagyis e munka a megye egészét tekintve emelte ki gazdálkodásának fejlettségét, a területi különbségekre nem volt tekintettel.⁵⁸

A *Kronprinzenwerk*ben Hermann Antal néprajzi fejezete a hienczekről az, amely részletesebben taglalta a németajkú nép (a későbbi „burgenlandi őslakosság”) gazdálkodási viszonyait, ahol részben Kunits megállapításai visszhangoznak (Vende Ernő hasonló alfejezete a „Borovszky”-ban nem tér ki erre⁵⁹). „Ezen a hegyvidéken többnyire a rengetegektől kellett kenyéradó irtványokat elfoglalni. A szántóföldek helyenként meredek lejtőkre kapaszkodnak és néhol csak kevés zabbal és burgonyával fizetik a keserves ve-rejtéket. A kevés völgytalaj nagyrészt vizenyős rétság. Regényes, de szegényes vidék ez; többnyire sanyarú munkával jár itt a kenyérkeresés. [...] Minthogy talajuk szegénységénél fogva igazi jómódú földművelő parasztok nem igen lehetnek, városi életük meg csak egy-két helyen fejlődhetett kedvezően: nincs elég határozott társadalmi jellegök. [...] A hiencz fő foglalkozása az állattenyésztéssel összekötött földművelés. Kevés szántója sok helyt nagyon el van aprózva és szétszórva;⁶⁰ nem nagyon fejlett módon, néhol sajátságos szerszámmal (nyári szán, lejtő-eke – Leitenpflug) való megmunkálása időveszteséggel és erőforgácsolással jár s nem is fizet jól. A hieneznek tehát, hogy elegendő kenyere legyen, aratnia kell ott is, a hol nem vetett. Míg hegyei közt megérik az a kevés gabonája, melylyel különben gyakran az asszony-nép is megbirkózik, a hiencz paraszt elmegy aratni vagy csépelni mosoni szomszédjához s a magyar Alföldre, néha Alsó-Ausztriába is, és így szerzi meg sokszor egész évre való kenyerét.”⁶¹ Emellett Hermann házművelés-jellemző sorai

⁵⁸ Németh József, *Vende Aladár, Reiszig Ede: Vasvármegye mezőgazdasága és állattenyésztése*. In: Vas vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája.) A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Szerk.: Sziklay J. és Borovszky S. Budapest, 1898. 412–427.

⁵⁹ *Vende, Ernő: Hienczek*. In: Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája.) A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Szerk.: Sziklay J. és Borovszky S. 379–384.

⁶⁰ A széttagolt szántók, a sokféle, általában kevés kereskedelmi hasznot hajtó termény egyidejű termesztése mind a premodern őstermelő agrárnépesség túlélési stratégiájának része: ha az egyik termésfajtát elpusztítja valamilyen természeti csapás, akkor a másiktól még lehet hasznot remélni. A paraszti földek, különösen a jobbágyság földjei elsősorban éppen ezért tagoltak: a paraszti családi gazdasága sosem a haszon növelésére, hanem a kár csökkentésére tervezték. Az országleírások szerzői többségében tanult, klasszikusan képzett értelmiségiek voltak, akiknek érthetetlennek tűnhetett ez a gazdálkodási mód és mentalitás.

⁶¹ *Hermann Antal: A hienczek*. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország IV. kötete. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest, 1896. 395–396., 398.

között a mai kelet-nyugati fejlettségi különbségek meglétét is felfedezhetjük. „Ha horvát vidékről érkezünk, meglep a hiencz ház csinosága, tisztasága. Azonban ha nyugat felől lépünk hiencz földre, akkor a gazdag stájer parasztnak várszerű, emeletes épületei után kisszerűnek találhatnák a hiencz házat. [...] A ház régebben fából volt, most többnyire kőből épül, s cserép- vagy fazsindely fedí. [...] A hiencz terület délkeleti részén, a hol a hienczség a magyarsággal és szlávssággal érintkezik, sok helyen a faház dívik.”⁶²

A rurális fejlettség mintázata 1720-tól 1910-ig – térképeken

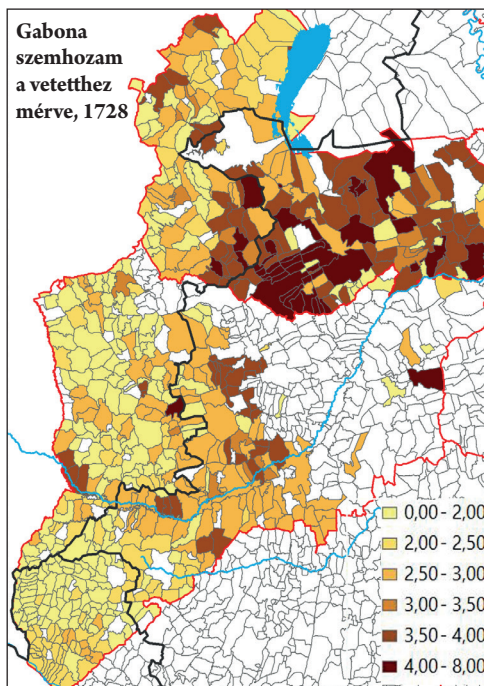
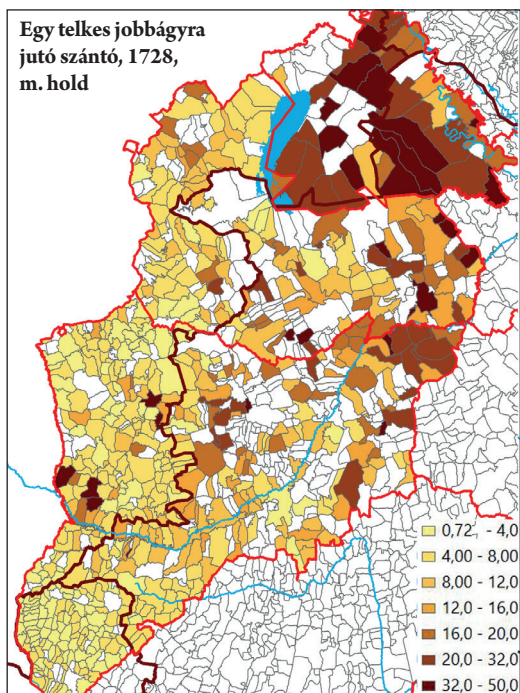
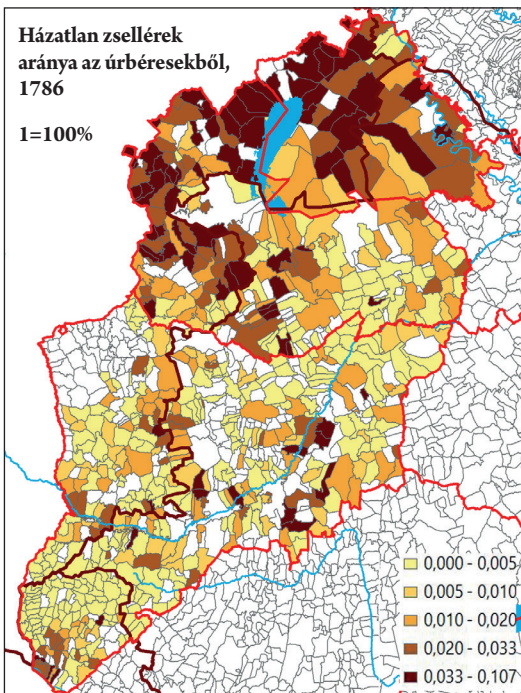
Az egyes vármegyéket összevető kvalitatív leírások után nézzük meg, hogy a település-szintű országos adatsorok kvantitatív elemzése miről tanúskodik, mennyiben tükröződnek vissza a térképre vetített adatokban a vármegyeleírások megállapításai. Az 1728-as országösszeírás ugyan részletesebb,⁶³ mint az 1720-as Regnicolaris Conscriptio, de csak 11 megye anyaga maradt fenn, így Mosonról innen nem kapunk képet, csak az 1720-as, török kor utáni adatokból, melyek a társadalmi-gazdasági élet jóval szűkebb szeletét ölelik fel. Ellenben Vas és Sopron területi egyenlőtlenségeinek mintázata mindkét összeírás alapján vizsgálható, bár a megye számos (és nem ugyanazon) települése adathiányos. Szintén a 18. századból áll rendelkezésre az 1767-es úrbérrendezés utáni javított, 1786-ra datálható összeírás, mely a népszámlálással ellentétben csak az úrbéres népesség (jobbágyok, zsellérek) viszonyairól ad – igen részletes – útmutatót, ugyancsak településszinten. Mindezt kiegészítve a II. József korabeli népszámlálás inkább társadalom- mint gazdaságstatisztikai szempontból releváns adataival, a 18. század végi regionális differenciáltságról viszonylag jó képet kaphatunk (immár Moson megyére is).⁶⁴ Az 1880 és 1910 közötti időszakra már jóval bővebb adatokkal rendelkezünk a digitálisan feldolgozott és GIS segítségével vizualizált népszámlálások jóvoltából.⁶⁵

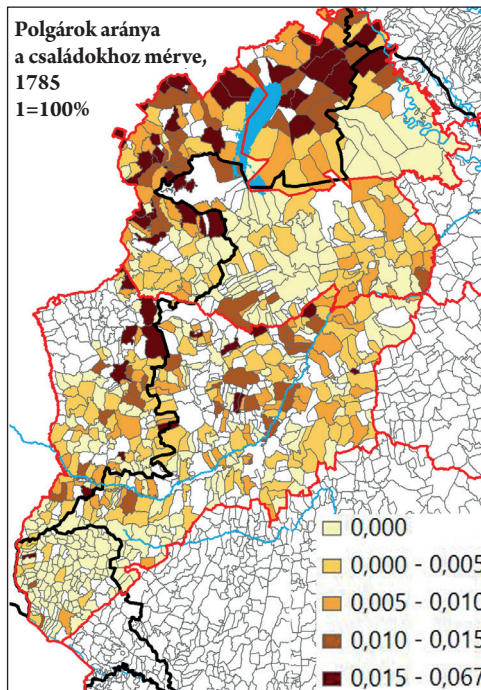
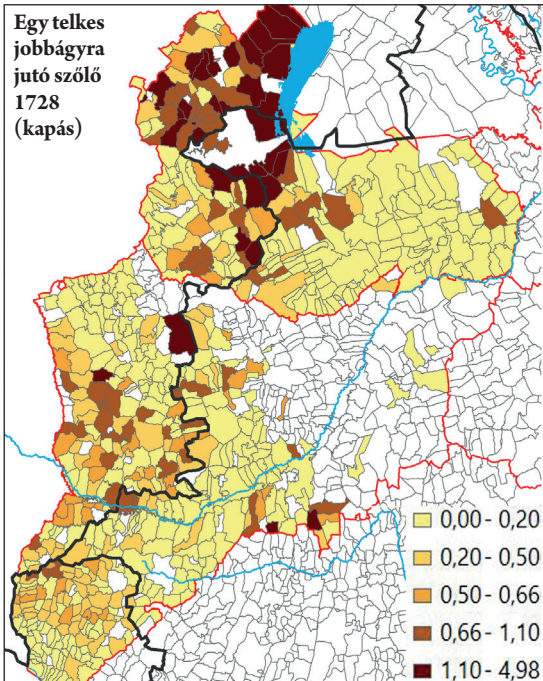
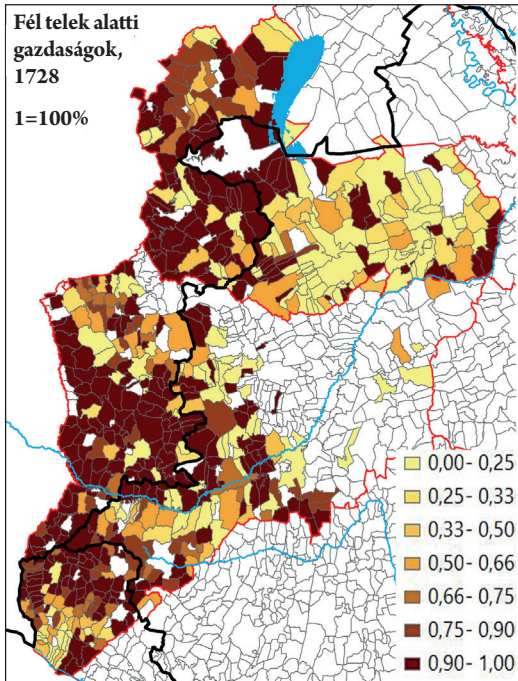
⁶² Hermann 1896. 397–398.

⁶³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Központi Statisztikai Hivatal, Iratgyűjtemények (volt F iratgyűjtemény) (1701-1996), XXXII-23-j-12, 31-85. doboz. Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga. Eredeti anyag: MNL OL X MF 8374–8386. (1728 évi összeírások a budapesti és megyei levéltárakból: X 1856; 1876; 1886; 1930; 1933; 1941; 1947; 1970; 9671; 9733; 9588; 9706; 9765)

⁶⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 39 A Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia (1770-1848), 3688/1786; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), F 51 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára (13. sz.-19. sz.), 1785/86-i úrbéri összeírás; *Acsády Ignác*: Magyarország népessége a pragmática sanctio korában 1720–21. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1896.; Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). KSH, Budapest, 1960.; II. József népszámlálásának községi adatai. KSH Népeségutómányi Kutató Intézetének Történelmi Demográfiai Füzetek 15. Szerk. Dányi Dezső, Faragó Tamás és László Géza. KSH NKI, Budapest, 1996.; Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. Történelmi statisztikai tanulmányok 2. KSH, Budapest, 1975.; *Fónagy Zoltán*: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II. MTA BTK TTI, Budapest, 2013; *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Szerk. Illés József. Magyar békeküldöttség, Budapest, 1920.

⁶⁵ <http://gistahunarorum.abtk.hu>

A vármegyeleírások a társadalmi összetételről általában nem közöltek adatokat (kivéve Grailich-ot), inkább a népesség szorgalma, gazdálkodási színvonalának fejlettsége kapott figyelmet. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy 1720-ban a zsellérek aránya a térségben jól azonosítható mintázatot adott, elsősorban Moson vármegye Fertő-tótól keletre eső részén volt jellemző a magas zselléarány, a majdani óvári uradalom területén, valamint Sopron környékén, a mai Burgenland területén. A zsellérség felülreprezentáltsága azonban önmagában még nem utal szegénységre, mert iparosok, bér-robotolók, nem telki állományú földek birtokosai lehettek közöttük, ami a statisztikákban nem tükröződik (a nem telki állományú, de jobbágykézen lévő szántó aránya a terület közepén volt magas). 1728-ban, a pontosabb összeírás eredményeként Sopron megye legkeletibb része és legnyugatibb, ma Burgenlandhoz tartozó területén volt jellegzetes a házatlan zsellérek elterjedése – zömmel nagybirtokokhoz kötődően. Szintén jellegzetes, hogy Sopron burgenlandi környékét leszámítva viszont magyar területen volt a leggyorsabb a telkes jobbágyarányának eróziója 1720 és 1786 között. Nem változott azonban a jobbágyok aránya a Vasi-Hegyhát két oldalán és Mosonban, illetve Soprontól északra – itt már 1720-ban is eleve sok volt a zsellér (a nagybirtok korai térnyerését mutatja), és egy évszázaddal később is, ahogy Grailich adatai mutatták.

A földek termékenységét illetően, 1720-as adatok alapján, szembeötlő a mai Burgenland déli részének hátrányos helyzete, ahogy az általában kitént a Vas megyei leírásokból is. Hasonlóan látványos a három megye mintázata a telkes jobbágyokra jutó földnagyságokat illetően: a mai Burgenland területén látványosan kisebb volt a jobbágyi földmért 1720-ban de 1728-ban is (Sopron északi részét kivéve). Értelemszerűen a rétek mérete (de a legelők hozama is) is a Rába és a Hanság vidékén – ma is magyar területen – továbbá Moson megye magyar oldalon maradt részén volt nagyobb 1728-ban. A nyomások száma viszont a fentiekkel szemben észak-déli megosztottságot mutatott (északon volt többnyomásos gazdálkodás – akár mennyire is „ekézte” azt a „dél-burgenlandi” származású Wimmer). A későbbi Burgenland északi részén jóval több település nem volt képes 1728-ban megtermelni a saját kenyérszükségletét, mint Dél-Burgenlandban, vagy éppen a mai magyar oldalon, annak ellenére, hogy Burgenland északi része termékenyebb volt 1720-ban, mint a déli rész. 1728-ban a mai Burgenland területén a maghozam 2 és 3 között ingadozott (északon volt magasabb, délen alig kettő), míg a magyar területen 3 felett volt – a differencia a mai határ mentén is igen jellegzetes. Az iparosok arányát tekintve viszont megint nem volt efféle mintázat, miként a *deserta* telkek aránya sem mutatott effélet. Az irtásföldek aránya Burgenland közepén mutatott csak értékelhető mintázatot. A féltelek alatti jobbágyok aránya Burgenlandban és ideát is egységesen magas volt 1728-ban, csak a megyék legkeletibb részei mutattak kedvezőbb helyzetet. Az egy telkes jobbágyra jutó szőlőterület Moson burgenlandi részén, Soprontól délre és Közép-Burgenlandban volt magas, de ennek zömmel természetföldrajzi okai voltak.

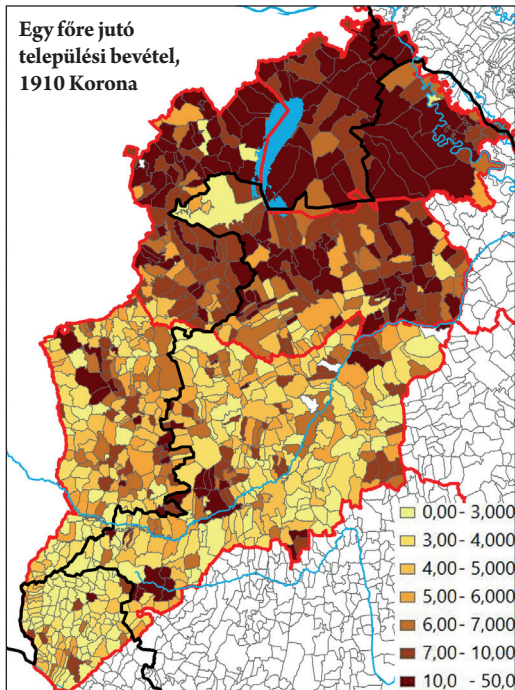
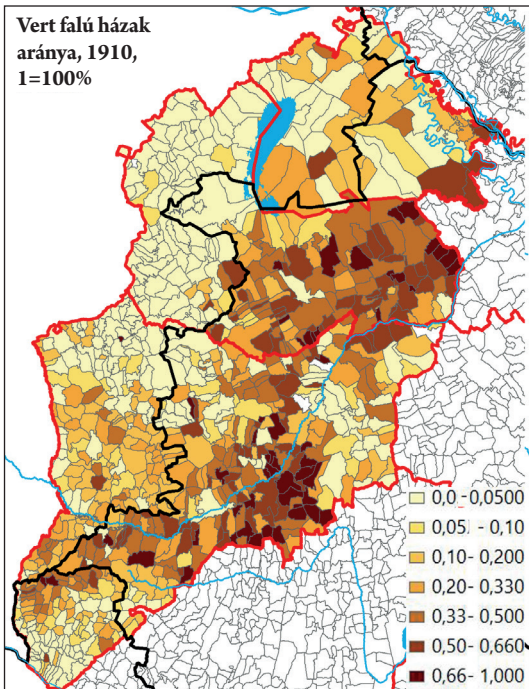
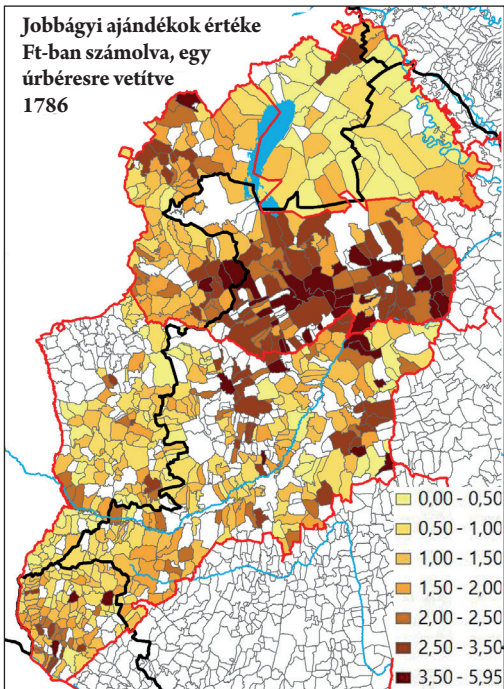
A belpiachoz való közelség mintázata (Vályi 1797-es adatait rendezve) a látható képnél sokkal bonyolultabb, mert Burgenland számos települése az osztrák tartományokat jelölte meg piacként 1728-ban. Az egy úrbéresre jutó szőlőterület nagysága 1786-ban – a

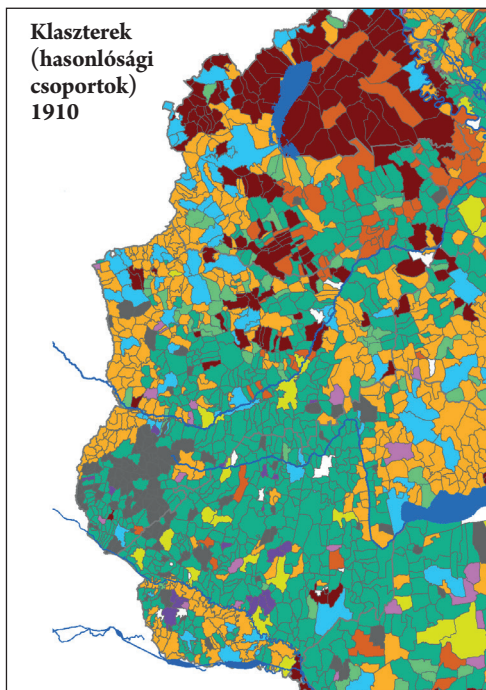
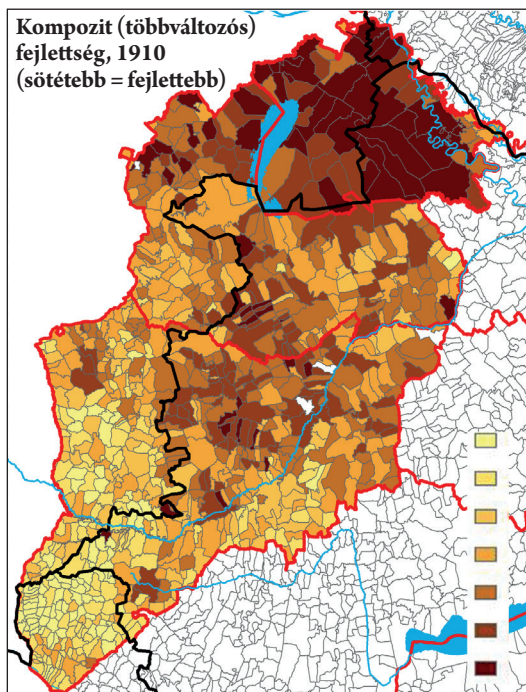
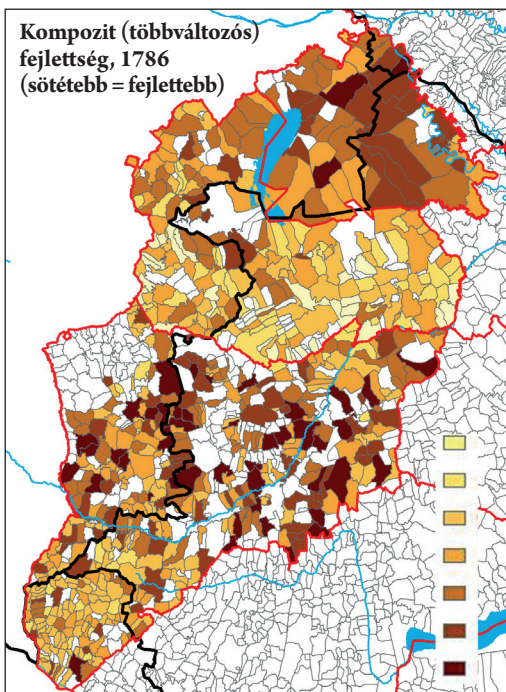
Rábától nyugatra – csak a mai magyar-osztrák határ túloldalán volt értelmezhető, magyar oldalon nem járult hozzá a jobbágyi életminőséghez a szőlőhozam. 1720-szal szemben az 1786-os földminőség kapcsán már nem tehető különbség a burgenlandi és magyar oldal között (értelemszerűen a Fertő-Hanság vidéke kapta gabonatermőképessége alapján a legrosszabb besorolást). A gyalognapban kifejezett robotnapok száma viszont magyar oldalon ugrásszerűen megnőtt így – mivel a robotnapok a társadalmi differenciáltságot tükrözték –,⁶⁶ kimondható, hogy a teljes jobbágyok aránya (és üzemmérete) magyar oldalon volt kedvezőbb. A házatlan zsellérek aránya a század végén is a későbbi Burgenland északi felén mutatott magas értékeket, elkülönülve Dél-Burgenlandtól és a magyar oldaltól, ami korrelált az Esterházy, Széchényi és Batthyány-birtokok elhelyezkedésével. A zsellérek magas aránya e térségben egyértelműen majorkodó, árutermelő uradalmak létét valószínűsíti, mely, Horváth Gergely megállapítása alapján a gabona felvevőpiacaként funkcionáló Bécs közelségével magyarázható.⁶⁷ Bécs (térképen láthatatlan) jelenléte magyarázza Burgenland déli részén a zsellérek alacsony arányát (az árutermelő uralági gazdálkodás másodlagos jellegét). A nem helyi születésű lakosság aránya Moson és Sopron megyében egyöntetűen magasabb volt, mint Vasban (ez a távollevőkre is érvényes), itt tehát nem kelet-nyugati, hanem észak-déli differenciáltság tapasztalható. Az iskolák és önálló egyházközségek elterjedése Dél-Burgenlandban markánsan kisebb volt a magyar és észak-burgenlandi oldalhoz képest 1770 táján. A (rurális településeken élő) polgárok arányában mutatkozó különbségek 1786-ban Moson és Sopron megyében nagyon jól kirajolták a majdani magyar határt – itt az osztrák oldal mutatott érezhetően kedvezőbb értékeket. Ellenben az egy úrbéresre jutó szántóterület nagysága a majdani Burgenland területén mindenütt 8 hold alatt volt, míg magyar oldalon 8 hold felett inkább. Az úrbéressek által a földesúrnak adott ajándékok csak Sopron megyében volt magas értéke, főleg a megye magyarországi oldalán és Sopron környékén (itt osztrák oldalon is).

Ezek után az egyedi változók összegzése alapján kirajzolódó kompozit fejlettségi képen Burgenland északi fele (Soprontól északra) fejlettebb (de a magyar oldalhoz képest nem ugrik ki) (óvári uradalom), Soprontól délre fejletlenebb (és itt a magyar oldal ugyancsak gyengébben fejlett), Vas közepén újra fejlettebb területekkel találkozunk mindkét oldalon, míg délebbre Szentgotthárd környékén ismét mindkét oldal gyengébben fejlett. Azaz, Burgenland területe a 18. században – számos egyedi indikátor jellegzetessége ellenére – összességében életminőségben nem mutatott eltérést a magyar oldal sajátosságaitól. A ma érzékelhető „általános” különbségek tehát (az egyes tényezőkben már ekkor megmutatkozó markáns különbségek ellenére) későbbiek!

⁶⁶ Szántay, Antal: The „Robot-Abolition” in Hungary under Joseph II. In: Szabo, Franz A. J. – Szántay, Antal – Tóth, István György (eds.): Politics and Culture in the Age of Joseph II. Budapest, 2005. 95–107.; Szántay, Antal: Serfdom in 18th Century Hungary. In: Serfdom and Slavery in the European Economy, 11th–18th Centuries. Edited by Cavaciocchi, Simonetta, Atti della „Quarantacinquesima Settimana di Studi” 14–18 aprile 2013. Firenze, 2014. 263–281.

⁶⁷ Horváth 2013.

Adatbázisunk lehetővé teszi az 1910-es társadalmi-gazdasági-demográfiai jellemzők kiértékelését is a három megyében. Jellegzetes, hogy a vert falú vályogból épült (tehát Beluszky Pál és Győri Róbert klasszifikációjában rossz minőségűnek titulált) házak aránya magyar oldalon, Burgenland legdélebbi csücskét nem számítva (vö. Hermann idézett sorait), látványosan magasabb volt, mint Burgenlandban (itt egyébként Mosont nem számítva a vályogtéglá is ritkább volt), noha a Rába völgye nem volt különösebben messze a hegységektől (annyira biztos nem, mint az Alföld közepe).⁶⁸ A legközelebbi vasútállomástól 1890-ben mért távolság esetében a forgalmi árnyékszónák elhelyezkedése nem mutatja az iménti differenciát, vasúttól távol eső területek mind a mai Burgenland, mind Magyarország területén voltak. Az 1901–1910 közötti tényleges szaporulatot illetően viszont már érzékelhető Dél-Burgenland (csökkenő népesség) elkülönülése a magyar oldaltól, de Észak-Burgenlandtól is.⁶⁹ A születési ráta kapcsán Burgenland déli csücske és közepe mutat jellegzetesen eltérő (alacsonyabb) értéket a magyar oldalától, a többi járásban differencia a két oldal arányszámai között nem tapasztalható. A migrációs szaporulat viszont Moson magyar oldalán és a Rába-völgy magyar szakaszán jóval jellegzetesebb volt, mint Moson osztrák oldalán, míg Burgenland középső és déli részén egyenesen elvándorlással találkozunk. A halálozási ráta délen a burgenlandi, északon fordítva, a magyar oldalon volt magasabb és az osztrákon alacsonyabb. A halálozást illetően a kanyaróban, skarlátban elhunytak aránya nem mutat jellegzetes mintázatot (talán Észak-Burgenlandban kedvezőbben alakulnak a számok), az orvos kezelt holtak aránya pedig Moson német és magyar oldalon maradt részén volt egyaránt magas (Sopron északnyugati szögletében szintúgy), a csökkenés déli irányt mutatott. A gümőkórban elhunytak arányának mintázata szintén nem mutatott jellegzetességet. Az 1910-es alfabetizációs viszonyokban megint nem tükröződik a majdani országhatár, leszámítva Dél-Burgenland átlagostól való kedvezőtlenebb helyzetét, amely viszont már rosszabb értéket mutat, mint a majdani magyar oldal. Kifejezetten magasabb viszont a keresők aránya a 3 megye burgenlandi oldalán, ami persze nem feltétlenül vezet nagyobb családonkénti jövedelemhez (előfordulhat, hogy az alacsony jövedelmek miatt több embernek kell dolgoznia az eltartottak számára).

Az ipari keresők aránya kapcsán megint látványos a különbség a burgenlandi oldal (itt magasabb, egy-két járástól eltekintve) és a magyar oldal között, ami jelentősen felülírta az 1780-as mintázatot is. A nem agrár- és ipari keresők arányát tekintve (1910) nem mutatható ki a későbbi magyar-osztrák határ mentén jelentős eltérés, az egy főre jutó települési vagyon megoszlása pedig inkább észak-déli irányban csökkenő tendenciát

⁶⁸ A vályogtéglás, esetleg paticsfalas megoldások így lehetnek etnikai/kulturális demarkációs vonalak jelölői. A németajkú lakosság hozhatta a saját építkezéskultúráját olyan vidékekről, ahol a masszívabban épített házaknak volt hagyománya.

⁶⁹ Földvári Péter szerint 1910 előtt a szaporodási ráta még a fejlettség proxyjaként is tekinthető országos viszonylatban (utána viszont már nem, „random walk” összefüggést mutat a GDP és a népességnövekedés). *Földvári Péter: A magyarországi demográfiai átmenet nemlineáris időszerelemzése. Demográfia, 51. 2008. 2–3. 244–258.*

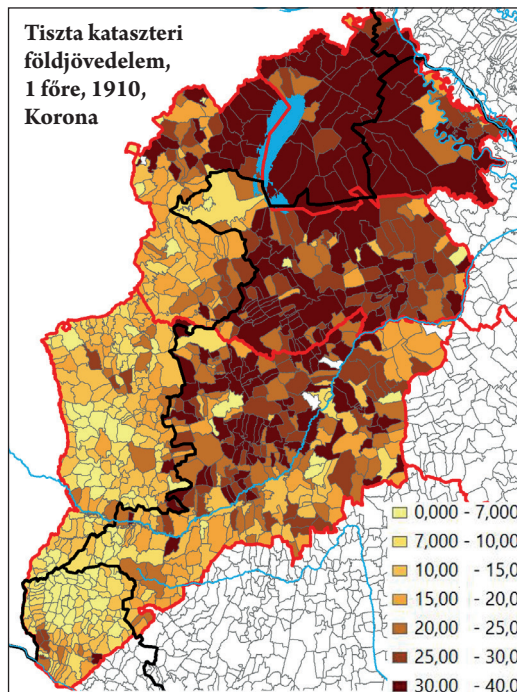
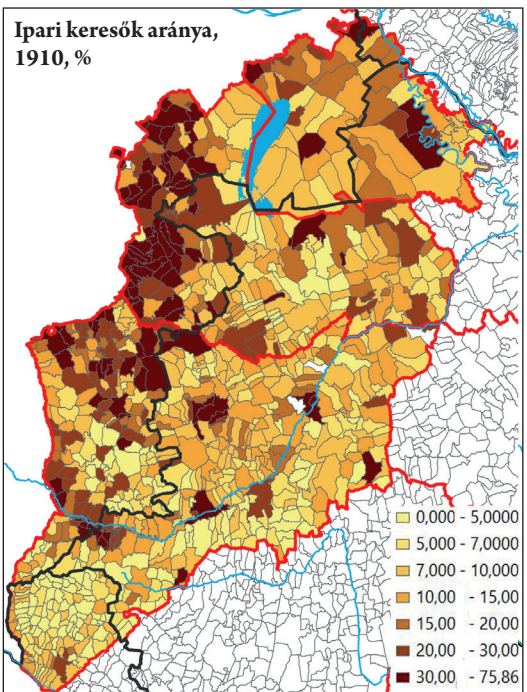
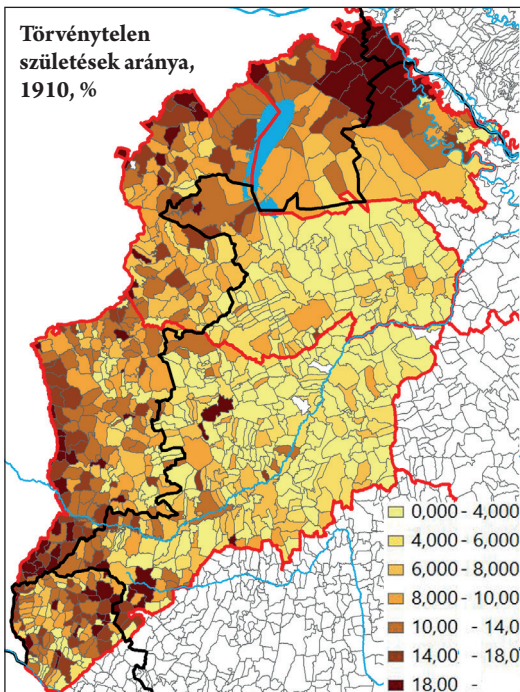
mutat, a későbbi országhatár mentén jelentős, ugrásszerű differencia nem tapasztalható (ugyanaz érvényes az egy főre jutó települési bevételre is). A Rába felső és középső szakasza mentén azonban már látványos az értékek csökkenése. Ugyanígy markáns viszont a mintázat elkülönülése a törvénytelen születések aránya kapcsán, ami nem magyarázható önmagában Bécs urbanizációs hatásával, mert a nemsokára létrejövő Burgenland déli területein is magasabb volt 1901-1910 között a törvénytelen születésűek aránya, mint a magyar oldalon.

Az egy főre jutó földjövedelem tekintetében északon nem volt különbség a magyar és osztrák oldal között – egyaránt magas értékkel bírtak, míg délen a burgenlandi oldal értékei markánsan kisebbek voltak a magyar oldalénál (és az osztrák oldal északi részén mérhetőtől is. Ennek oka, hogy az egy keresőre jutó földméret is kisebb volt itt, Délnyugat-Vas területén, Burgenland déli részén). Hasonlóképpen viselkedett a direkt adó egy főre jutó értékének mintázata is, dél felé csökkent az érték, ezen belül a magyarországi oldalon volt magasabb Soprontól délre. Mintázatának hasonlósága az agrárjövedelmével arra utal, hogy az ipari és terciér szektor jövedelmei nem tudták Dél-Burgenland lemaradását kompenzálni, noha az agrárkeresők 1910-es aránya látványosan kisebb volt a majdani Burgenlandban a többi szektorban mért értékhez képest.

A napszámra kényszerülő kisbirtokosok területi mintázata nem mutatta a kelet-nyugati kétosztatúságot, miként a csecsemóhalálozás sem (ellenben Dél-Burgenlandban értéke nagyon magas volt) és a lakosság korstruktúrája sem mutatott bimodalitást.

Összességében az 1910-es fejlettség (a fenti indikátorok alapján kalkulálva) inkább észak-déli, mint kelet-nyugati lejtőt rajzolt ki. Az azonban igaz, hogy ezen belül 1910-ben a magyar oldal volt fejlettebb, főleg Közép- és Dél-Burgenland viszonylatában. 15 társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátor⁷⁰ klaszteranalízise viszont azt bizonyította, hogy a klaszterszám 10-ről 13-ra emelése során az addig nagyjából homogén Dunántúlból kiszakad Burgenland középső és északi része, sajátos régiót alkotva már 1880 táján, elkülönülve a megyék 1920 után magyar kézen maradó részeitől. E térség, tulajdonságait tekintve, meglepően hasonlított az erdélyi Szászföldre, valamint a felvidéki bányavárosokra, szepesi cipster városokra és Baranya-Tolna németlakta zónájára, míg a Rába vidék teljesen más besorolást kapott, miként a Vend-vidékre (valamint Észak-Nógrádra és Udvarhelyszékre) hasonló Dél-Burgenland is.

⁷⁰ Egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem, egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem, egy főre jutó hasznos földterület, alfabetizáció, infrastrukturális fejlettség, legközelebbi vasútállomástól való távolság, egy főre jutó direkt adó, egy főre jutó települési jövedelem, egy főre jutó települési adó, állami direkt adó a földjövedelemhez mérve, háziiparban foglalkoztatottak aránya, nem agrárkeresők aránya, napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, birtokosok aránya az agrárkeresőkből, népességnövekedés üteme 1870-1880 között, stb.

Befejezés

Elemzésünk tehát nemcsak azt bizonyította, hogy milyen összetett módon alakultak a fejlettségi viszonyok az osztrák-magyar határtérségben, hanem azt is, hogy a korabeli vármegyeleírások (kvalitatív adatok) sok helyen mennyire jól összecegenek a „szűkszavúbb”, kvantitatív jellegű 18. századi adatforrásokkal, illetve az azok felhasználásával készített térképekkel. 1720-1786 között kimutatható a későbbi Észak- és Dél-Burgenland különbsége, de a déli részek magyar oldalhoz képest érzékelhető lemaradása is. A különösen a dél-burgenlandi települések esetében meglévő „természeti” hátrányok, a rosszabb földminőség hátráltató szerepe az iparosodással, a népesség nagyobb részének ingázóvá válásával (nem beszélve a társadalmi feszültségeket levezető ciszlajtán irányú kivándorlásról)⁷¹ számolódott fel, és a 19-20. század fordulójára némely tekintetben már csökkent az addigi elmaradottság, a magyar területek javára fennálló nyugat-kelet különbségek. A legtöbb vonatkozásban az észak-déli lejtő maradt meg igazán (Bécs szerepe). Dél-Burgenland fejlődése csak a 2. világháború után vett igazán lendületet, hogy a Vasfüggöny leereszkedésével újra a nyugat-keleti különbségek erősödjének fel, csak éppen már az osztrák oldal javára.⁷²

⁷¹ *Hilbert Bálint*: Ausztria és Magyarország migrációs kapcsolata a dualizmus idején (1870–1910). *Földrajzi Közlemények* 140. 2016. 4. 362-375. (esp. 372. 4. ábra). Győr, Moson, Sopron és Vas vármegyék 1890 és 1910 közötti együttes vándorlási vesztesége 129 ezer fő; a távozók harmada Amerikába ment, a fő cél pedig Ausztria volt. A nyugat-dunántúli nagybirtok kibocsátó szerepét csak részben erősítik meg az ismert adatok: habár a régió vándorlási különbözete 1900 és 1910 között lakosságárányosan nagyon számított az országban, Puskás Júlia adatai alapján 1899–1913 között Vas a közepes, Sopron és Moson az alacsony kibocsátási intenzitású megyék közé tartozott. *Faragó Tamás*: Népességnövekedés–asszimiláció–vándorlás. Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt. *Századvég, Új folyam*, 12. 1999. 34–57. (esp. 39); *Faragó Tamás*: Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása (I. rész). *Demográfia* 60. 2017. 2–3. 197–234. (esp. 220-222.); *Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940. Budapest, 1982. 99., 111. térképe.

⁷² *Ld.*: *Jankó, Ferenc, Bottlik, Zsolt, Győri, Róbert*: Vienna's South-Eastern Hinterlands: Regional Development in the Austrian-Hungarian Border Area, 1910–2011. *European Countryside* 14. 2022. 2. 232–257.